

KAKUSZI B. PÉTER

A fiatal Márai lázadása és értékváltása

TANÍTÓ- ÉS ÖVÓKÉPZŐ INTÉZET

modern filológia, avantgárd, expresszionizmus, polgáreszmény, értékrendváltás

Márai ismételt felbukkanása a magyar irodalomban azzal a ténnyel szembesített – immáron megkerülhetetlenül – bennünket a kilencvenes évek elején, hogy individuumszemléletének és írásmódjának nem volt jóformán semmiféle folytonossága a magyar irodalomban az író 1948-as emigrációját követően. Ismételt megjelenése a magyar irodalomban természetesen magával hozta a kanonizáció kérdését. A magyar irodalmi kánonban egyszerűen semmiféle helye nem volt. Nem is lehetett, hiszen művei nemzedékek számára maradtak ismeretlenek. Természetesen a kánont állandóan változóknak, formálódóknak gondoljuk az életművek, szövegekkel folytatott diskurzusok függvényében, de a kutatóknak a Márai-életmű esetében egy mesterségesen kiiktatott, majd szervesen kiiktatódot ezt követően pedig újra aktualizálódott életműnek kellett az irodalmi diskurzusban „helyett találni”. A kanonizáció kérdése vetette fel azt is, hogy életművének teljességét fel kell tárnunk, és mind a kutatók, mind az olvasók számára hozzáférhetővé kell tenni.

Márai az 1930-as évektől a modernség újabb hullámának mindig a valósággal diskurzusban lévő, és így azt újratereztető személyiségeszményt és kórkritikai felfogást képviselt. Ennek nem is lehetett szerves folytatása a magyar irodalomban. Nemcsak a tilalom miatt, hanem a konszolidálódó Kádár-diktatúra miatt sem, hiszen – mint erre már utaltam – egy ilyen irodalomszemlélet távlati hiányoztak a magyar létből, és így természetesen az irodalomból.¹

A polgárszerop vizsgálatok tekintsük az indulására:

Márai Sándor, akit sokan – kissé leegyszerűsítve – a polgárság írójaként tartottak és tartanak számon, németországi tartózkodása alatt többek között Franz Kafka, Thomas Mann, Oswald Spengler műveinek olvasásának, átgondolásának hatására vált a válságban lévő polgári értékrend elkötelezett védelmezőjévé. Nem voltak illúziói a tradicionális polgáreszmény jövőjével kapcsolatban. Az előbb említett jeles alkotók műveiből is elsősorban azt a következtetést vonhatta le, hogy a polgári kreativitásra mint hajtóerőre épülő Európa hanyatlásának végső stádiumába lépett. Ugyanakkor a kultúra dinamizmusát jelentő polgári életszemlélet bizonyos elemeit menthetőnek tartotta. Ezzel kapcsolatos gondolatait – reményeit és kétségeit – rögzíti szinte mindegyik későbbi alkotásában. Ezek közül kettőt külön megemlítek: az egyik A Garrenek műve című regényciklusa, amely a legterjedelmesebb vállalkozás, és koncepciójában, a hosszú évek alatt, míg készült, többször átalakult. Az igen változó esztétikai minőségű regényciklus a polgári értékrenddel kapcsolatos összefoglaló jellegéért és komplexitásáért éppen úgy figyelmet érdemel, mint a regény megújítására tett kísérletért.² A másik az Egy polgár vallomásai című önéletrajzi ihletésű regény, melyben részint „polgáreszmények” melletti elköteleződésének kialakulási folyamatára reflektál.

Az Ég és föld című művében írja: „Ritkán adja meg a sors az írónak, hogy egy nagy témát, melyhez a legszemélyesebb köze van, a valóságban is megélhet, végigélhet, végső kifejtésében is megismerhet. Ezt az osztályt, a magyar polgárságot, melynek éleformájába beleszülettem, láttam, megismertem minden vonatkozásában, a gyökeréig megvizsgáltam; s most látom szétesni az egészet. Ezt a szétesési folyamatot megírnám: talán életem egyetlen igazi írói feladata.”

Márait az individualitás foglalkoztatta. „Az individualitást látta kora legveszeélyeztetettebb értékének, azt az individualitást, amely az ő történelmi-szociális rögzítettségű értelmezésében az európai örökség elsődleges hordozója, a szocioliberális gondolkodás fundamentális értékpontja volt. S minthogy az európai történelmi tradíció az emberi szellem alkotta kultúra produktumának és önkifejezésének tekintette, a polgári individualitás felbomlását az európai örökség megsemmisülésével azonosította”.³

¹ Kulcsár szabó Emő: A magyar irodalom története, Irodalomtörténeti füzetek, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. 36–39.

² Lőrinczy Huba: Búcsú egy kultúrától című tanulmánykötetének bevezetője, BÁR könyvek, Szombathely, 1998. 11–12.

³ Kulcsár Szabó Emő: Az egyéniség foglalatja, Irodalmi Szemle, Budapest, 1991/4. 54. évfolyam, 4. szám 363.

A polgáreszmény azaz a kreatív individuumból származó XX. század elején az irodalmi diskurzusok közül az avantgárdban fogalmazódik meg a leglátványosabban, ahol a kartézianus szemléletet teljes ignorálása a cél. A polgáreszmény veszélyeztetettségét, teljes megsemmisülésének lehetőségét pedig a tömegek aktivitására, az individuumból helyett az arctalan eggyedre épülő társadalmi megváltást hirdető filozófiákban és politikai rendszerekben látja.

Újságírói pályájának első éveiben, a forradalmak utáni időkben – elsősorban a német expresszionisták hatására⁴ – igen jelentős számban és nagyon változó minőségben az expresszionizmus befolyását mutató írásokat közül különböző magyar és német nyelvű napilapokban és folyóiratokban. Kétségtelen, hogy az 1920-as évekre már túljutott az expresszionizmus Németországban a fénykorán, de hatása az európai irodalomra még ekkor is számottevő volt, sőt ekkortájt még igen sok új expresszionista lap indult, viszonylag masszív olvasótáborral.

A fiatal Márai publicisztikájának feltárása folyamatban van. Ebben a nehézséget elsősorban az jelenti, hogy fiatalkori írásainak nagy részét nem vette fel a repertóriumába. Bár a későbbiekben megjelent, újságcikket tartalmazó gyűjteményei azt igazolják, hogy ezek közül az írások közül évekként később jó néhányat megjelenésre méltónak és aktuálisnak tartott, de ezek a korai írások kis töredékét alkotják és – sem mennyiségi, sem minőségi értelemben – nem reprezentáló értékűek, de a Márai-féle polgáreszmény legfontosabb értékeit felvonultatják.

A polgári-liberális szemlélethez való közeledése – melyben nagy szerepük volt a németországi és franciaországi emigráció során akkor meghatározó jelentőségű műveknek – egybeesett a Nyugat-Európában egyre nagyobb szerepet játszó Neue Sachlichkeit térhódításával, amely igen radikálisan átalakította az újságírói formanyelvet, ami az expresszionista stílus háttérbe szorulásával járt. Az expresszionizmusból való fokozatos kiábrándulás – sőt jelentőségének alulértékelése, és ezzel együttesen a polgári értékek melletti elköteleződés – Márai figyelmét (írásai tanúsága alapján) a polgári társadalmak aktuális problémái felé terelik. Megjelennek a szépirodalmi, publicisztikai és a műfaji határterületeken mozgó írásaiban is azok a motívumok vagy témák, amelyek egyrészt hosszú ideje a szépirodalom visszatérő elemei, de a publicisztikának a szépirodalmi sajátossággal rendelkező műfajainak is visszatérő motívumai vagy kérdései.

A fent említett műveinél jóval korábbi írásaiban is megjelennek a későbbi értékvilágának alapjául szolgáló elemek. Az első emigrációjának kezdetén a világszemléletet több szempontból is meghatározó anarchista-expresszionista esztétikai és morális értékvilágot fokozatosan feladó Márai, gyermekkorai polgári környezetének – a kevésbé tudatos vagy éppen öntudatlanul „elsajátított” – hatásaira építve alakítja ki az értékrendjét, amely értelemszerűen haláláig módosul, formálódik, de alapjaiban nem változik. Ennek a fiatalkori radikális átalakulásnak a folyamata – az expresszionizmustól való elfordulás és az ún. liberális-konzervatív értékrendhez való közelítés – elsősorban a fiatal újságíró-író lapokban megjelent művei alapján jól kitapintható. Azoknak a jeles irodalmároknak egy része is, akiket Márai az expresszionizmus bálványaként tisztelt első emigrációja kezdetén, hasonló értékváltáson ment keresztül. Többségük (pl. Franz Werfel) életének csak egy rövid periódusa áll az expresszionizmus hatása alatt.

Márai az első emigrációja után néhány évvel írta meg a már említett Egy polgár vallomása című önéletrajzi ihletésű művét, amelyben az expresszionizmus iránti fiatalkori rajongásáról ír ugyan, de már nagyon távolságtartóan, kritikusan, elnéző mosollyal. Önéletrajzi ihletésű regényében bírálja, sőt szégyelli ezeket az irodalmi, szemléletbeli kötődéseit, ugyanakkor elismeri, hogy személyiségének formálódásában igen nagy szerepük volt a német expresszionistáknak.

„S egy napon felébredtem és észrevettem, hogy a frankfurti év megmunkált bennem valamit.”⁵ A szakmai ismeretek elsajátítása és az értékvilágának a formálódása együttesen alakították figyelemre méltó újságíró-íróvá. „Egy napon megtanultam, mi az írott szó felelőssége...”⁶

Míg életrajzi ihletésű regényéről – az Egy polgár vallomásairól – elmondható, hogy visszatekintve fiatalságára évekként később egy általa meghatározott szempontú imázs kialakítása döntő szerepet játszott a mű megírásában, a fiatalkori írásokról pedig éppen az ellenkezője állítható: itt még nincs szerepe ilyen értelemben a polgár Máraira olyannyira jellemző tudatos megkomponáltságnak, kevésbé fedezhető fel image-formáló szándék.

⁴ Márai Sándor 1919 ősze és 1923 augusztusa közötti időben Németországban élt.

⁵ uo. 238.

⁶ uo. 230.

A kíváncsi, fiatal újságíró természetes érdeklődésével és a nélkülözhetetlen, részletekre kiterjedő megfigyelőképességgel fordul a látókörébe kerülő helyzetek, lehetséges témák felé, amelyeket több-kevesebb sikerrel feldolgoz: szépirodalmi, publicisztikai vagy éppen a műfajok határterületén mozgó alkotásban.

A klasszikus modernség jegyében írja szinte gyerekként első prózai alkotásait még Magyarországon, amelyeket elsősorban kevésbé neves újságok közölnek. Ugyanakkor Márai, ha csak egy rövid időre is, de elutasítja azokat az értékeket, amelyek őt – már csak neveltetése folytán is – a konzervatív-liberális gondolkörhöz kötötték. Az elutasítás első szakaszában az individuум helyébe a tömeg szerepét felértékelő szocialista-kommunista ideológia vonzásába került, majd Németországban – néhány évig az anarchizmus és az avantgárd befolyása alá. Ahogyan a rendszeralkotó filozófiák sem adhattak már adekvát vagy adekvátnak tűnő válaszokat lét- és ismeretelméleti kérdésekre, és az antropológiai problémákat a fókuszba állító életfilozófiáknak immáron az egyén egészként történő értelmezéséről is le kellett mondania, a klasszikus modernség individuumszemlélete is tarthatatlanná vált. Márai értékviszása nemcsak a természetes ifjúkori lázadásból eredeztethető, hanem abból a krízisből is, amelyet a klasszikus modernségnek abból a tapasztalatából eredeztetünk, amit az egész elvesztése jelent. Márai az új tendenciák megjelenésekor először nem az individualitást karteziánus alapjaiban megerősítő, újrafogalmazó irányzathoz csatlakozott, amely elutasította az individuум visszavonhatatlan felbomlását, és újragondolt értékfogalmakat rendelt az individualizmushoz, hanem az anarchista-avantgárdista gondolkörhöz, amely lényegében az európai kultúrában gyökerező individualitás ignorálása. Ez pedig lényegében az individualitás tagadása, ritkább esetben a „szétesett” én az európai kultúrából kiragadott „felépítésének” sokszor romantikus-idealisztikus kísérlete.⁷ A polgári-liberális értékvilág tagadása azonban sem időben nem volt jelentékeny tartamú Márainál, sem ez alatt a néhány év alatt létre hozott műveinek a jelentősége sem mérhető az életének későbbi szakaszában írottakkal.

Márai a kezdetektől ragaszkodott a másságtól való idegenkedés elutasításához, a másság és az idegen-ség értékvilágának analízise formálta benne a Másához és az Idegenhez való viszonyát. Nála a másság tudomásul vétele ontológiai tapasztalat. Fenntartja a hagyományos prózanyelvet, de az értékek átrendeződéséről tanúskodik mindig megtartja, ragaszkodik az egészelvű beszédet ragaszkodva a centrális értékekhez.⁸

B. PÉTER KAKUSZI

The young Márai's rebel and change of values

Belonging to the second wave of modernity, Sándor Márai expressed the central value of his view on the middle class (polgárság) as individuality in crisis, some elements of which, he believed, could be saved. The awareness and commitment to this are rooted in the young anarchist-expressionist author's early literary readings on literature and philosophy and his education.

The values and literary traditions represented by Márai, who was excluded from the canon following the communist takeover, had no continuation in the Hungarian literature. Replacing his works in the canon is a still on-going process.

⁷ Kulcsár Szabó Ernő: Klasszikus modernség – karteziánus értékátvitelben, in: Kulcsár Szabó Ernő: Beszédmód és horizont, Argumentum, Budapest, 1996. 211–218.

⁸ Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, Irodalomtörténeti füzetek, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. 36–39.